

ОДОРАТИВНА ЛЕКСИКА: КЛАСИФІКАЦІЯ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА (НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ІРЕН РОЗДОБУДЬКО)

У статті комплексно досліджено лексику на позначення запаху в сучасній українській мові; подано класифікації запаху; схарактеризовано тематичні групи назв на позначення запаху; проаналізовано лексико-семантичні й структурно-граматичні особливості лексем на позначення запаху, а також з'ясовано стилістичні функції, виражально-зображальний потенціал цієї категорії номінацій у творах І. Роздобудько.

Ключові слова: одоративна лексика, лексема на позначення запаху, лексико-семантичні групи, семантика, структура, системні відношення, граматичні категорії, лінгвостилістичні засоби.

Семантичним процесам, які відбуваються в мові, належить означувана роль. Розвиток і формування лексико-семантичної системи української мови характеризується тенденціями розвитку суспільства й внутрішніми стосунками. Лексика відчуттів активно впливає на свідомість українців і обумовлюється номінацією нових понять і явищ. Це семантичні процеси, які формують номінації як позитивного, так і негативного характеру. Вони мають зростаючу інтенсивність і, на нашу думку, пов'язані з загальними процесами розвитку категорії якості в українській літературній мові.

Метою статті є дослідження лексики на позначення запаху в сучасній українській мові, з'ясування лексико-семантичної природи, виявлення граматичних і структурних особливостей, системних відношень і стилістичних функцій.

Для досягнення мети визначено такі **завдання**: 1) проаналізувати класифікації запаху й визначити найпридатнішу для сучасної української мови; 2) виявити лексеми на позначення запаху, скласти їхній реєстр, визначити місце і роль у лексичній системі української мови; 3) дослідити семантичну структуру зазначених назв, окреслити їхні тематичні групи; 4) з'ясувати функціонально-стилістичні особливості номенів на позначення запаху.

Об'єктом дослідження є лексика української мови на позначення запаху.

Предметом дослідження є тематичні групи одоративної лексики в творчості Ірен Роздобудько та їхній функціонально-стилістичний аналіз.

Номінації на позначення запаху привертають увагу багатьох дослідників не лише в галузі мовознавства, а й літературознавства, психології, культурології, психофізіології, біології, хімії та ін. Незважаючи на численні праці з проблеми дослідження, цей аспект залишається актуальним, що зумовило вибір теми статті.

Лексику на позначення запаху вивчали С. Александрова (Запахові відчуття – художня деталь в оповіданнях Григора Тютюнника), О. Білецький (Зображення

живої і мертвої природи), О. Ботвинюк (Образно-виражальні засоби вербалізації концепту відчуття у творах І. Багряного), В. Виноградов (Вибрані праці), В. Власюк (Людина як об'єкт і суб'єкт запахової картини світу; Особливості запахових відчуттів та їх вияв у мові), І. Гайдаєнко (Стилістичні функції назв смаку й запаху в поезіях Яра Славутича). В. Дятчук (Слова на означення запахів), І. Іншакова (Лексика на позначення запаху в творчості Т. Шевченка), М. Калениченко (Статус орудного відмінка при безособово вжитих дієсловах із значенням породження запаху (на матеріалі чеської та української мов), Ю. Каліущенко (Англійські конструкції з ольфакторними дієсловами та їх еквіваленти в українській мові), Н. Ключко (Частиномовна та функціонально-стилістична характеристика одоративної лексики у поетичній творчості Івана Драча), Н. Павлова (Лексика с семей «запах» в языке, речи и тексте), О. Потєбня, Л. Соболева, Л. Ставицька (Стать крізь призму запаху), І. Тарасюк (Особливості номінації запахів у сучасній французькій мові), О. Турчак (Частиномовна та функціонально-стилістична характеристика одоративної лексики у творах Григора Тютюнника), О. Федотова. Попри величезну кількість досліджень одоративної складової, «малодослідженою залишається проблема застосування одоративної лексики у художньому мовленні. Слова на позначення запахів у результаті взаємодії з іншими елементами художнього тексту реалізують свій багатий експресивний потенціал і набувають більшої стилістичної значущості. Тому особливо цінним на сьогодні є вивчення ролі одоративної лексики у художніх текстах поетів та письменників» [7]. Втім майже всі дослідники зауважують на обмеженості мовних засобів, що позначають запах. На нашу думку, це зумовлено тим, що немає єдиної класифікації запахів, яка б повною мірою відбивала функціонально-семантичні характеристики одоративів.

Спроби створити єдину систему класифікації запахів не одне століття захоплюють вчених-ботаніків, хіміків, фізіологів, медиків. Однією з перших вважається система, яку розробив у 17 ст. шведський ботанік-систематик Карл Лінней як допоміжний засіб для класифікації рослин. Вона містила сім категорій запахів:

- ароматичні (червона гвоздика);
- бальзамічні (лілея);
- амброзіальні (мускус);
- цибулеві (часник);
- псячі (валер'яна);
- відштовхуючі (деякі комахи);
- нудотні (падла) [5].

Найвідомішою вважається класифікація голандського отоларинголога Гендика

Цваардемакера, який розширив схему Ліннея і доповнив її двома новими класами, як-от:

- 1) ефірні (фруктові й винні);
- 2) ароматичні (прянощі, камфара);
- 3) бальзамічні (квіткові запахи, ваніль);
- 4) амбромускусні (мускус, сандалове дерево);
- 5) часникові (часник, хлор);
- 6) пригорілі (смажена кава, креозот);

- 7) псячі або каприлові (сир, протухлий жир);
- 8) відштовхуючі (блошиці, беладонна);
- 9) нудотні (фекалії, трупний запах) [6].

Дж. Девіс Монкрифор запропонував теорію рецепції запаху з метою впізнавання форми молекули. Розвиваючи цю теорію, Еймур дослідив запахи багатьох органічних сполучень і систематизував їх. За Еймуром, налічується сім первинних запахів: камфорний; мускусний; квітковий; м'ятний; ефірний; їдкий, гострий; гнилісний.

Решта запахів з їхніми комбінаціями є сполученням первинних запахів [8].

Крім зазначених класифікацій запаху, найбільш популярними вважаються такі:

- класифікація Геннінга визначає шість основних запахів: *ароматні, ефірні, пряні, смоляні, палені й гнилісні*;
- система Крокера-Гендерсона складається лише з чотирьох основних запахів: *ароматний, кислий, горілий і каприловий (або козячий)*;
- стереохімічна модель Еймура визначає сім: *камфарний, ефірний, квітковий, мускусний, м'ятний, їдкий, гнилісний* [6].

Л. Ставицька класифікувала одоративи на шість функціональних груп: *запахи природи, людини, їжі та напоїв, цивілізації, абстрактні запахи, інші запахи* [14]. Думаємо, що ця класифікація має право на існування, зважаючи на те, що виведена через соціолінгвістичний експеримент.

Втім, попри загальну відомість, жодна класифікація запахів досі не визнана через наявність суб'єктивних і асоціативних елементів.

Запах є поштовхом до вивчення емоційно-оцінних компонентів значення, котрі є змістовною специфікою суб'єктивного досвіду, за яким стоїть повне яскраво виражене невербалізоване відчуття, що формує семантичний простір. Семантичний простір розкриває структуру індивідуальної свідомості, що відповідає певним аспектам її когнітивної організації, тобто трансформує семантичний склад значень в одиниці індивідуальної свідомості. Семантичний простір запаху поєднує не лише вербальні поняття, а й візуальні зображення. Така форма опису категоризує об'єктивну дійсність, яка співвідноситься з психологічним настроєм людини. Тому, на нашу думку, серед запахів слід виділяти: *приємний; неприємний; квітковий; вразливий; задушливий; відштовхуючий; нудотний*.

Сучасна українська мова має у своєму лексичному фонді цілий ряд слів на означення запахів, що передають пряму ознаку: *пах, пахнути, пахтіти, пахучий, п'янкий, пахучість, пахучо, запах, запахнути, запаховий, запахтити, запахтіти, запахучий, запахуций, запашний, запашність, запашно, аромат, ароматизувати, ароматичний, ароматно, дурманити, духмяний, душок, задушливий, сморід, сморідок, тхнути* та ін., оскільки для визначення запахів «важливі такі риси: який предмет виступає джерелом запаху, приємність чи неприємність його для людини, інтенсивність, а також подібність до запаху певного предмета» [16, с. 71]. Усі лексеми об'єднуються спільною семантикою – називають той чи інший запах (приємний або неприємний) [3].

В арсеналі семантики запаху налічуємо різні граматичні форми: **іменники** – *запах, запашність, аромат, душок, пахучість, сморід, сморідок; прикметники* – *пахучий, запаховий, ароматичний, духмяний; дієприкметники* – *пахучий, запахучий;*

дієприслівники – *запахуций, запашиий; прислівники* – *пахучо, запашино, ароматно; дієслова* – *запахнути, запахтити, запахтіти, ароматизувати, дурманити, тхнути.*

Характерною ознакою семантики запаху є відтворення одоративів у довкіллі. Дієслова *пахнути, запахнути* передають семантику приємних ароматів, втім запах можуть позначати й неприємні джерела й ознаки: *тхнути, смердіти*. «Оскільки світ реальної дійсності являє собою безмежну різноманітність ознак запахового відчуття, мова прагне до адекватного відображення конкретно-чуттєвого сприймання запахів, тому поряд з первинними, прямими значеннями вживаються вторинні, переносні, які поповнюють лексико-семантичну групу слів на означення запаху. У сучасній мові активну роль при цьому відіграють дієслова з вторинним одоративним значенням, що завдяки розширенню сполучуваності з іменниками можуть передавати відчуття запаху» [1, с. 32]. На думку І. Гайдаєноко, «реакція на запах, є тим відчуттям, яке викликає певні емоції, оскільки відомо, що хоча межі сприйняття запаху в корі головного мозку чітко ще не визначено, однак ученими підтверджено прямий зв'язок запахової частини мозку з гіпокампом, який виконує життєво важливі функції – слугує центром емоцій та мотивації, це фізіологічний апарат із механізмом, подібним до пам'яті й відповідно має важливе значення в умовно-рефлекторній поведінці та виступає вищим мозковим центром запаху» [2].

Запах для носія української етнокультури відіграє важливу роль. В арсеналі вербальних характеристик лексико-семантичного поля '*запах*' у творах Ірен Роздобудько містяться:

– одиниці, які підсилюються прикметником, або дієсловом; тут ми розглядаємо запах

приємний/неприємний:

Тоді я чи не вперше наважилася сісти перед люстром у своїй кімнаті. Хоч зазвичай я намагаюся не дивитись у нього. Відучила себе від цієї поганої звички, ледь мені перевалило за п'ятдесят. Та перед цим виник той огидний запах... Не допомагали жодні парфуми – а я на них добре знаюся. Мабуть, цей запах, котрий, гадаю, відчувала лише я, і зіпсував мою подальшу кар'єру. Адже ще можна було б грати й грати... Але запах! Я завжди прискіпливо ставилася до запахів. Коли вперше його почула, подумала, що десь поруч стоїть букет із зів'ялими квітами, потім поглянула за вікно – чи не палять на подвір'ї листя? Але була зима. Можливо, я доторкнулася до старої газети? І я обнюхала свої долоні. Якраз у той час я крапнула на зап'ястя свої улюблені «Шанель номер 5»...

І от крізь цей аромат, крізь шовк моєї нової сукні від кравчині, що шила дружинам державних мужів, крізь мереживо французької білизни, яку мені регулярно надсилав мій тодішній друг, крізь саму шкіру – таку біло-рожеву, намащену кремами, випещену особистою косметичкою, я почула цей страшний, огидний, неможливий запах. Він ніби сказав мені: «Будь мужньою: це кінець. Віднині я завжди супроводжуватиму тебе. Але не бійся, поки що мене чуєш тільки ти...» [12, с. 12–13];

– запах-маркер, що впливає на людину, і має безпосереднє відношення до соціального

статусу:

... відчув запах. Тоді я ще не знав запаху дорогих парфумів, бо їх діставали «з-під поли», а мої знайомі дівчата здебільшого користувалися задушливою

«Шахерезадою» чи концентрованою «Конвалією». А тут до мене побіг струмисько запашного аромату – терпкого й запаморочливого [9, с. 13];

... він ніби побачив і її тонкий стан, і густу чорну косу, а ще особливий запах від «заморської сукні» – цей запах не був ядучим запахом зеленої «Шахерезади»... [11, с. 88];

Темно-синя сукня висіла на видному місці. Він погладив її рукою й, озираючись на двері, аби вона не бачила, понюхав тканину. Вона мала ще зовсім свіжий запах якихсь вишуканих парфумів... Щодо запахів нюх у нього був професійний – «собачий»... [11, с. 89];

Я штовхнула двері й... задихнулася...

«Платиновий егоїст!» Я його впізнаю серед тисячі ароматів... Милый мій хлопчику... Але чому? Звідки? Невже запах може зберігатися так довго? [10];

– запах природного походження:

... згодом незнайомі нічні запахи й таємничі звуки, яких вранці не було чути, поглинули нас із головою [9, с. 35];

– запах, який має національну специфіку рослинного світу:

На веранді духмяно пахли сухі трави, на розстелених сухих газетах лежали горіхи, зі стін звисали низки грибів. Я всотувала в себе звуки й запахи. Вони були новими, незвичайними та цілющими. Я навіть змогла вдихнути на повні груди – вони були, немов забиті голками [9, с. 185];

Коли нарешті ми зайшли в хату, мені здалося, що я потрапила до раю – скрізь лежали фрукти, голова йшла обертом від їхнього запаху [9, с. 188];

Орест тільки зараз водночас відчув її запах – той самий, із ненав'язливою прохолодною гамою, запах осени, до якого ніби примішувався легкий гіркуватий димок від спаленого листя... [11, с. 107];

Запах осені пробивався навіть крізь подвійні віконні рами [12, с. 42];

Вона вийшла на балкон. І відразу ж її оповив потік майже відчутного на смак солодкого повітря, сповнений ароматом петуній і хвої. Він, цей запах, влився в кімнату, заповнив собою весь простір – густий і природний, зовсім не схожий на парфуми, але такий само солодкий і насичений [13];

– запах, що визначає перебування у лікувальному закладі:

Кидаю швидкий погляд у дзеркало і жахаюсь: бридка й беззуба стара всміхається до мене напівдитячою посмішкою. Сорочка окреслює її зів'яле тіло. Навдовзі має прийти нянечка. Почне возити смердючою ганчіркою по підлозі. Часом здається, що воду в склянку – щоб запивати пігулки – вона наливає прямо з цього відра. Вода так само страшенно смердить [12, с. 26–27];

– специфічний запах географічних умов розташування міст:

Аеропорт Орлі... Запах! Повітря просякнуте дивним запахом кави і чимось свіжо-солодким... [12, с. 62];

Краще б мені ніколи не бути в Парижі! Я бачу його – і не можу доторкнутися, я дихаю і захлинаюся смородом, що тхне від тих десятих у штатському, незважаючи на божевільний запах акацій, парфумів та аромату, що випливає з кондитерських [12, с. 64];

Анна-Марія поклала долоню на стіл і відчувала під нею тепло нагрітого за день дерева. Вона заплющила очі й раптом чітко відчула новий запах, що

пробивається крізь аромат кави й дурман петуній. Це був запах мокрого асфальту й вогких сірників – так пахло сто років тому в дворі її дитинства [13].

Лексико-семантичне поле 'запах' «утворює складну систему назв, які, функціонуючи в семантико-синтаксичних конструкціях, здійснюють безпосередній зв'язок мови і з реально існуючими в природі запахами, і з понятійними категоріями, які відображають конкретні відчуття в нашій свідомості» [1, с. 51]. Лексеми на позначення запаху мають спільну семантику – називають той чи інший запах (приємний або неприємний). Втім граматичне оформлення різне: вони виступають як іменники, прикметники, дієслова, дієприкметники, дієприслівники та прислівники. Стилiстичне забарвлення у них також нерівноцінне, оскільки має багато відтінків. Насамкінець слід зазначити, що лексико-семантичне поле 'запах' є культурним маркером, який дозволяє пізнавати довкілля, символізувати певну подію, визначати професію і соціальний статус людини, згадувати певні події, що були пов'язані з конкретним запахом. І це яскраво підтверджує творча спадщина Ірен Роздобудько.

Перспективу дослідження вбачаємо в дослідженні лексико-семантичного поля сприйняття запаху в когнітивному аспекті.

Література

1. *Власюк В. В.* Особливості запахових відчуттів та їх вияв у мові / В. В. Власюк [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npkrnu_fil/2009_18/1_16_Wlasiuk.pdf.
2. *Гайдаєнко І. В.* Засоби вербалізації чуттєвих коцептів у художній мовній картині світу українських письменників // [Електронний ресурс] / І. В. Гайдаєнко. – Режим доступу <http://ekhsuir.kspu.edu/bitstream/123456789/403/>.
3. *Дятчук В. В.* Слова на означення запахів / В. В. Дятчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kulturamovu.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine9-15.pdf>.
4. *Іншакова І. Є.* Лексика на позначення запаху в творчості Т. Шевченка / І. Є. Іншакова [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://seanewdim.com/uploads/3/2/1/3/3213611/inshakova_i._vocabulary_on_denotation_of_smell_in_the_creation_of_t._shevchenko.pdf.
5. *Класифікація Запахов Линнея* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru/dic.nsf/psihologic/777>.
6. *Класифікація запахов Цваардемакера (Zwaardemaker odor system)* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_psychology/.
7. *Клочко Н. Л.* Частиномовна та функціонально-стилістична характеристика одоративної лексики у поетичній творчості Івана Драча / Н. Л. Клочко, Ю. В. Поздрань [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/5_SWMN_2014/Philologia/3_159328.doc.htm.
8. *Обонятельный метод. Класифікація запахов* // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.znaytovar.ru/s/Obonyatelnyj-metodklassifik.html>.
9. *Роздобудько І.* Гудзик [роман] / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2011. – 240 с. ПК (Популярні Книжки).

10. *Роздобудько І.* Дванадцять, або Виховання жінки в умовах, не придатних для життя / І. Роздобудько [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.ukrclassic.com.ua/katalog/r/rozdobudko-iren/477-iren-rozdobudko-dvanadtsyat-abo-vikhovannya-zhinki-v-umovakh-ne-pridatnikh-do-zhittya?start=17>.

11. *Роздобудько І.* Ескорт у смерть / Ірен Роздобудько. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2006. – 128 с.

12. *Роздобудько І.* Зів'ялі квіти викидають [роман] / Ірен Роздобудько. – К. : Нора-Друк, 2006. – 208 с. Серія : ПК (Популярні Книжки).

13. *Роздобудько І.* Шості двері / І. Роздобудько [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://chernenko.org.ua/2010/>

14. *Ставицька Леся.* Стань кризь призму запаху / Леся Ставицька [Електронний ресурс] /. – Режим доступу : <http://www.anthropos.lnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/1100/1/Stavytska.%2072-78.pdf>. *Турчак О. М.* Частиномовна та функціонально-стилістична характеристика одоративної лексики у творах Григора Тютюнника / О. М. Турчак [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ukrmova.com.ua/2011/Artcl36.pdf>. – Назва з екрану.

15. *Шамота А. М.* Переносне значення слова в мові художньої літератури / А. М. Шамота. – К. : Наук. думка, 1967. – 124 с.

С. В. Форманова,

Государственное учреждение «ЮНПУ імени К. Д. Ушинского»,
кафедра украинской филологии и методики обучения специальным дисциплинам

ОДОРАТИВНАЯ ЛЕКСИКА: КЛАССИФИКАЦИЯ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТВОРЧЕСТВА ИРЭН РОЗДОБУДЬКО)

В статье произведен комплексный анализ лексики, обозначающей запах в современном украинском языке; предложена классификация запаха; дана характеристика тематических групп запаха; произведен анализ лексико-семантических и структурно-грамматических особенностей лексики, которая обозначает запах, а также определены стилистические функции запаха, образный потенциал данной категории в произведениях Ирэн Роздобудько.

Ключевые слова: одоративная лексика, лексема, обозначающая запах, лексико-семантические группы, семантика, структура, системные отношения, грамматические категории, лингвостилистические средства.

S. V. Formanova,

«K.D. Ushinsky SUNPU» State Establishment,
Ukrainian Philology and Special Disciplines Teaching Methods Department

ODOURATIVE VOCABULARY: CLASSIFICATION, STRUCTURE, SEMANTICS (BASED ON THE WORKS OF IRENE ROZDOBUDKO)

The article comprehensively studied vocabulary to describe the smell in the modern Ukrainian language; presented classification of smell; characterized thematic group names to describe the smell; analysis of lexical-semantic and structural-grammatical

peculiarities of tokens to describe the smell and found stylistic functions, expressive-figurative potential nominations in this category of I. Rozdobudko's works. It is known that a person perceives the surrounding reality with the help the external senses: sight, hearing, touch, smell, taste. Tactile human world is reflected in his mind, it is evaluated and is embodied in language and formed into images, which arise from the impressions, moods and associations. All this gives rise to the verbal designation of smell, because all the smells associated with emotions and can influence way of thinking. Smells, inherent to the person accompanying the natural phenomena, the events of life are reflected not only in psychology, sociology, philosophy, literature, but also in the language of writers, which show the art world through the linguistic resources. The theme of our of article related to the study of functioning in texts Irene Rozdobudko's vocabulary, transmitting its lexical semantics explicitly or implicitly «smell». Touches upon the problems of the study of individual linguistic world of the writer, her sensual piece, reflected by means of a nomination and predication, as well as their means of explication – «olfactory words» as elements of aesthetic system of I. Rozdobudko. It is important to study the words themselves and with the semantics of «smell» in the language in general, their classification in modern linguistics, their place in modern linguistics, etc. The smell in the artistic use - this is nomination, which is perceived in context, so it is different semantics and semantic certainty and specific lexical-semantic variant. Thus, the vocabulary, indicating smell has an individual semantics, defines the meaning of context, language speaks means displays the aesthetic credo of the writer.

Key words: odourative vocabulary, lexeme to describe the odour, lexical-semantic groups, semantics, structure, system relations, grammatical category, stylistic means.